

УДК 903.2.02.05 (477.8) “001/999”

Володимир ЦИГИЛИК
Володимир КАСЮХНИЧ

ГОНЧАРНА І ЗАЛІЗОРобНА СПРАВА НА ПРИКАРПАТТІ НА ПОЧАТКУ ТА НАПРИКІНЦІ І-ГО ТИСЯЧОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Результати досліджень поселень, місця проживання та основного заняття їх мешканців дозволяють зупинитись на розгляді господарської діяльності населення. Серед низки різних видів виробництва важливе місце займало гончарство та залізоробна справа. Розвиток цих галузей виробництва поступово надає їм ремісничого характеру. Гончарні вироби, як і залізо, потрібні були не тільки мешканцям конкретного поселення, але й його околиць. Виділяють окремі спеціалізовані гончарні та залізодобувні центри, де працювали майстри-спеціалісти. Їхня продукція мала попит у мешканців довколишніх поселень, мала широкий збут.

Ключові слова: гончарство, металургія, Прикарпатський регіон, виробничі майстерні.

Гончарне виробництво

Переважну більшість матеріалу, отриманого у процесі досліджень археологічних пам'яток, особливо поселень, становить глиняний посуд – ліпний та гончарний. Виготовлення ліпного посуду вже було важливим досягненням, що змінило характер людського побуту, розвитку самої людини. Це відбулося у глибоку давнину – неолітичну добу. Для нашої території це припадає на кінець V – початок IV тисячоліття до н. е.

Перший посуд був примітивний, неякісний, легко розбивався, але поступово людина вдосконалювала його властивості. Протягом понад чотирьох тисяч років він виготовлявся вільноруч і в міру необхідності для власних потреб. Займалися цим, за всіма ознаками, жінки; виготовляли посуд на свій смак і хист, але з дотриманням певних вироблених традицій і технологій як у формі, так і в його орнаментуванні. Спочатку з куска глини формувалось денце та нижня частина стінок, і стінки вивисувались з

покладених одна на одну глиняних стрічок, стінки вирівнювалися. Формувалися вінця, наносили певний орнамент. Посудини часто виходили не дуже вдалих форм, з нерівними вінцями. Хоча потрібно зауважити, що в деяких етнічних груп населення, чи, як прийнято називати, – археологічних культурах ліпне керамічне виробництво стояло на високому рівні. Взяти для прикладу багату, високохудожню кераміку населення трипільської культури (III тис. до н.е.), або парадний тонкостійний посуд з пролощеною поверхнею у праслов'янського населення зарубинецької культури (II ст. до н.е. – I ст. н.е.).

Кераміці зарубинецької культури, опису глиняних виробів, їхній орнаменталі присвячено багато археологічної літератури.¹ Зарубинецький посуд, який ділять на дві групи: лощений і з нерівно шершавою поверхнею, виступає в різних співвідношеннях залежно від території поширення зарубинецької культури.

Окремо варто зауважити про спосіб орнаментування ліпного посуду. Для кожної групи населення, або точніше, для кожної археологічної культури були властиві свої форми, своя орнаменталія. За цими ознаками якраз можна говорити про приналежність археологічної пам'ятки тій, чи іншій етнічній групі людності.

Зміна в цій галузі виробничої діяльності настає десь наприкінці I тис. до н.е. У цей час на поселеннях нашого регіону, крім ліпної кераміки, трапляються посудини, виготовлені на гончарному колі. Зокрема гончарні горщики були знайдені в житлі I ст. до н.е. біля села Бовшів Галицького району Івано-Франківської області.² Вони пов'язані з кельтським населенням. На кельтських пам'ятках Центральної Європи гончарний посуд з'являється вже наприкінці II- початку I ст. до н.е.³

Масове поширення гончарного посуду на Прикарпатті припадає на I- II ст.н.е. У цей час на Верхньому Наддністрів'ї, зокрема, на його лівих притоках – Гнилій Липі, Золотій Липі, Стрипі, Сереті проживає населення так званої липицької культури, що прийшло сюди з Дакії (територія сучасної Румунії) і належало до фракійського етнічного кореня.⁴ На поселеннях та могильниках цієї людності масово постає посуд, виготовлений на гончарному колі. Це горщики, глечики, двовухі посудини з високим горлом, чаші

¹ Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура // САИ. Д 1-19. Москва, 1964; Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. Київ, 1982; Пачкова С.П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. Київ, 1974.

² Крушельницкая Л.И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье// КСИА. № 105. Москва, 1965.

³ Filip J. Keltové ve Střední Evropě. Praha, 1956, табл. ХСVI, 13; Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ, 1971. С. 51.

⁴ Циgiliк В.М. Населення Верхнього Подністрів'я перших століть нашої ери. Київ, 1975. С. 146-147.

на високій, порожнистій ніжці (вази для фруктів). Цю кераміку виготовляли з очищеної (відмуленої) глини, вона мала тонкі стінки, відзначалась добрим випалом. Поверхня цих посудин сірого, або чорного кольорів була добре вигладжена, часто пролощена, форми витримані, пропорційні. Привертають увагу висока якість посуду, його широкий асортимент. Ця кераміка відтворює гончарні комплекси кола дакійських культур. Останні сформувалися на засадах кельтського гончарства. Формувати такі посудини можна було лише на швидкообертвовому колі, робити це могли висококваліфіковані майстри-спеціалісти. Тоді стає зрозумілим, що виготовляти такий посуд було доцільно лише у великій кількості, для більшої кількості покупців. Можливо, що такий майстер-гончар обслуговував своє поселення, але більш ймовірно, що він працював і для кількох найближчих населених пунктів. Це вже була спеціалізація гончарного виробництва.⁵

Із виявленням цієї кераміки на Верхньому Наддністров'ї відразу виникло питання про місце її виготовлення. Існувала думка, що дакійське населення липицької культури, яке мало безпосередні контакти з римськими провінціями, користувалося привізною римською керамікою. І хоч було зрозуміло, що привозити масово глиняний посуд здалека було важко, невигідно, що легше було опанувати, запозичити в римських майстрів гончарне коло, як і технологію виготовлення та випалу кераміки, але аргументів про його виготовлення на місці не було.

Розкопки, які провів В.М.Цигилик на поселенні липицької культури у Верхній Липиці Івано-Франківської області, Ремезівцях, Водниках на Львівщині не показували слідів існування гончарного виробництва. Але археологічна наука – це постійні пошуки, нові відкриття, нові докази. Це стосується і питання, яке ми порушили.

У 1987 році під час дослідження поселення перших століть нашої ери біля с.Липівці Перемишлянського району Львівської області, що розташоване при самому впливі Гнилої Липи, крім житлових та господарських споруд, двох залізоплавильних горнів було виявлено гончарний горн у добре збереженому стані. Його сліди простежено вже на глибині 40 см від сучасної поверхні у вигляді зрізаних оранкою стінок куполу.⁶ Зрозумілим є приналежність цього горна до липицької культури.

Горн являв собою викопану в материку камеру округлої в плані форми діаметром 1,7 м по дну та глибиною 0,70 м від сучасної поверхні. Стінки камери доверху плавно звужувались і на висоті понад 60 см. від дна переходили в купол, що був зрізаний у процесі рільничих робіт і зберігся

⁵ В.М.Цигилик. Населення Верхнього Подністров'я... С. 136.

⁶ В.М.Цигилик. Поселення липицької культури поблизу с. Липівці на Львівщині // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 130-133.

на висоту 0,5 метра. Стінки та дно горна були вимазані глиною, купол виліплений з глини. Товщина стінок 4 см. Від дії високих температур стінки випалились до червоного кольору, купол – до сірого.

За конструкцією горн відносять до типу двоярусних. Нижня камера ділилась вирізаним у материк лежачом, що мав висоту 0,5 м, на дві половини. Лежак частково виходив у топку і ділив її на два рукави. Виліплене з глини перекриття, в конструкцію якого входили дерев'яні палки, опиралось на лежак та на зроблений спеціально уступ на внутрішній стороні стінок. У самому перекритті була велика кількість наскрізних отворів.⁷ Гаряче повітря з топки заходило в обидві половини нижньої камери, а звідти через наскрізні отвори у верхню, випалювальну камеру, заповнену підготовленим для випалювання посудом. У прикритій куполом випалювальній камері досягали достатньої для випалу температури, тому й опалювання посудин було рівномірним.

Для кращого доступу до топки перед нею було викопане заглиблення майже округлої форми діаметром біля двох метрів та глибиною біля одного метра. Ціла споруда мала над собою якесь легке накриття. Про це свідчать чотири ямки від стовпів, по дві з північного та південного краю споруди.

Виготовлений на швидкообертвовому гончарному колі глиняний посуд спочатку просушували, а потім завантажували у певному порядку у верхню, випалювальну камеру гончарної печі. Гаряче повітря через велику кількість отворів у перекритті рівномірно обтікало поставлені для випалювання посудини і тому їхні стінки мали однакову міцність і водовідпірність. Певну частину випаленого посуду вимазували жиром і ставили на додатковий випал, від чого вона отримувала чорну, залощену поверхню.

Гончарні горни, подібні до описаного вище, за результатами досліджень побутують протягом двох століть.

Гончарне виробництво населення липицької культури, на думку Л.В.Вакуленко, практично не вплинуло на розвиток гончарства в черняхівській культурі, поселення якої з'явилися на місці липицьких.⁸ На нашу думку, таке твердження є занадто категоричним, скільки певна частина керамічних форм у черняхівській культурі, зокрема, тонкостінних, виготовлених з відмуленої глини, наслідують форму липицьких посудин.

Нагальна потреба в гончарному посуді, швидке поширення гончарства на території Європи в пізньоримський час було обумовлене економічним і соціальним розвитком. Зрозуміло, що запозичення, впровадження і

⁷ Цигилик В.М. Поселення липицької культур... С. 132. Рис. 4.

⁸ Вакуленко Л.В. Витоки гончарного виробництва III-IV ст. н.е. у Східній Європі // Археологія. 2000. № 3. С. 28.

використання передових досягнень техніки обумовлене потребою в цих нововведеннях, а це відповідно пов'язане з тим рівнем розвитку, якого досягло суспільство. Без цього нові форми виробництва, чи господарювання не приживуться.

Потреба в гончарному посуді приводить до розширення та до більшої спеціалізації цієї галузі виробництва. Виникає відразу питання, як виникли, чи звідки з'явилися гончарні горни на нашій території. Більшість археологів погоджується, що у середовище варварських культур Центральної і Східної Європи гончарство, конструкція гончарних горнів були занесені ззовні. Це стосується черняхівської культури, культури карпатських курганів.⁹ Тоді закономірно виникає запитання – звідки гончарство поширилось на нашу територію? Найімовірніше, що ці виробничі досягнення прийшли сюди з римських провінцій. Однак невідомо, чи були запозичені виробничі технології, чи в створенні і розвитку гончарного виробництва в черняхівському середовищі брали безпосередню участь римські майстри. Спробуємо розглянути це питання.

У 1984 році на поселенні пізньоримської доби (IV ст.н.е.) біля села Свірж Перемишлянського району на Львівщині В.М.Цигилик відкрив дві гончарні майстерні з горнами. Поселення розташоване на північній околиці села і займає лагідний південний схил урочища Ведмежі стежки. Майстерні виявлені в центральній частині поселення, поміж житловими спорудами – напівземлянками та господарськими ямами.

Мешканці цього поселення, що відносились до племен черняхівської культури лісостепової зони України, вели осілий спосіб життя, займались землеробством, скотарством, домашніми промислами. Виробничо-технологічні досягнення провінційно-римської культури знаходять сприятливий ґрунт і на цих землях. Розвиваються ремесла, зокрема, високого рівня досягає гончарне виробництво, свідченням чого є поява спеціальних гончарних майстерень.

Гончарна майстерня – це викопана в землі камера овальної форми розміром 4,5 x 6,0 м з прямовисними стінками та не дуже рівним дном. У південній його частині знаходилась яма, що понижувалась на 30 см. За всіма ознаками в ній зберігалася вода. Біля східного краю ями лежала глиняна маса, яка за фактурою годилася для виготовлення посуду.

Під східною стінкою споруди проходив материковий останець шириною 60 см, що з'єднував дві випалені площадки, які знаходились

⁹ Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. Київ, 1960. С. 138; Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы. Москва, 1961, С. 91-92; Wielowski J. Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Wrocław-Warszawa-Krakow, 1970. S. 237.

перед горнами. Поверхня останця була рівною та ще додатково вимазана глиною. Швидше це була полиця, на якій просушувався підготовлений для випалювання посуд.

За півметра від східного краю споруди, якраз навпроти випаленої площадки знаходився один горн. Другий такий самий горн був розміщений біля північного її краю, теж навпроти випаленої площадки. Горн являв собою викопану в материк камеру чотирикутної форми розміром 1,7 x 1,8 м з вертикальними стінками, що збереглись на висоту 0,8 м. Усередині камери була материкова перемичка шириною до 40 см, що підносилась на висоту стінок, і ділила горн на дві рівні частини. Стінки горна та перемичка були вимазані глиною і випалені до червоного кольору. Обидві половини горна мали окремі, досить широкі продухи приплюснutoї форми, що виходили в середину майстерні на згадану вище випалену площадку. Потрібно відзначити, що на випаленій площадці, на яку виходили продухи, знаходилась значна кількість вугликів та попелу. Попіл та вуглики заходили трохи і в продухи. Тому є підстави вважати, що крім площадки-топки, вогонь горів частково і у продухах, які мали відповідну до цього ширину і висоту (35 x 40 см). Розглядаючи будову горна варто відзначити, що ні перекриття, яке повинне було відділяти нижню камеру від верхньої (випалювальної), ні решток купола не знайдено. Такий самий горн знаходився з північного краю споруди.

Гончарні горни відкриті на багатьох черняхівських поселеннях, а також на територіях поширення інших культур. Можна сказати, що на значній території Європи з різноетнічним складом населення в римську добу поширився один тип гончарних горнів – горн з двома камерами: нижньою топковою та верхньою – випалювальною.

До цього часу вважалося, що на території лісостепової частини Східної Європи такі горни з'явилися в черняхівській культурі.¹⁰ Однак ця думка була спростована, коли в процесі досліджень поселення липицької культури біля с.Липівці Перемишлянського району вдалось відкрити двоярусний гончарний горн.¹¹ Одночасно цим була спростована думка, що нібито населення липицької культури користувалось привізною гончарною керамікою.

Виробництво гончарного посуду в черняхівській культурі засвідчене, як правило, індивідуальними майстернями, які являли собою один горн (Неслухів, Ріпнів II, Сокільники I, Лука-Врублівецька, Журівка). Мабуть такі майстерні працювали посезонно.

¹⁰ Бидзиля В.И., Воляник В.К., Гошко Т.Ю. Черняховская гончарная мастерская из с. Заводка // Использование методов естественных наук в археологии. Київ, 1981. С. 114.

¹¹ Цигилик В.М. Поселення липицької культури біля села Липівці... С. 130-133.

На поселенні в Свіржі виступають не поодинокі горни, а зосереджені в одному місці великі гончарні майстерні, що творили виробничий центр. Потрібно також відзначити, що в черняхівській культурі відомі майстерні, які складались з декількох горнів, що могли працювати синхронно. Маємо на увазі гончарну майстерню у с.Завадівка Корсунь-Шевченківського району Черкаської області.¹²

Від горнів Свіржа інші горни відрізнялися конструктивно. Порівнюючи типи двоярусних горнів, знаходимо різницю насамперед у формі підпори для перекриття (рушту) з отворами, що відділяє нижню камеру від верхньої (випалювальної). Від висоти, форми цієї підпори залежав розподіл тепла для верхньої камери. В горнах зі Свіржа така підпора була суцільною, у вигляді стінки, що ділила горн на дві половини і трохи ще заходила в продух.

Відомі нам черняхівські горни були двоярусної конструкції. Перекриття (рушт) спиралось на невисоку підпору (козел), а тому нижня камера була досить низькою (взяти хоча б Ріпнів II). У Неслухові перекриття горна опиралось на циліндричний материковий стовп-підпору. На материковий (лесовий) стовп-”козел” опирались перекриття з отворами і в горнах гончарної майстерні в с. Завадівка.¹³ Такі ж горни з підпорою-”козлом” відомі і з території Молдови (Слободзея Душка).¹⁴

Визначальним елементом конструкції цих горнів є те, що підпора не розділяла нижньої, топкової камери. На відміну від них в горнах з Свіржа вогонь горів на спеціальних площадках перед продухами, та частково в продухах, але не в самій нижній горновій камері. Туди надходило лише гаряче повітря і до того ж окремо в обидві половини нижньої камери, яка була розділена високою і досить товстою перемичкою. Це ніби два горни під одним куполом. Ми не знаємо конструкції верхньої випалювальної камери поскільки ні перекриття з отворами (рушту), ні куполу простежити не вдалось.

Варто зазначити, що горни з суцільною підпорною стінкою наслідують кельтські взірці, а горни, в яких перекриття з продухами опиралось на округлий глиняний стовп по центру нижньої камери, мають римські традиції. Використання на території черняхівської культури того чи іншого типу горнів може до певної міри вказувати на місце запозичення гончарних традицій, навиків.

Отож, можна вважати що поселення у Свіржі з виключно гончарною керамікою, конструкцією гончарних горнів різко виділяється серед

¹² Бидзиля В.И. и др. Черняховская гончарная... С. 115-120.

¹³ Там же. С. 117. Рис. 1.

¹⁴ Федоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья // МИА. Вып. 89. Москва, 1960. С. 125.

черняхівського етнокультурного масиву і має свої локальні особливості, а також окреме походження його мешканців, а принаймі його майстрів-гончарів. Можна також говорити, що джерела походження гончарства містилися в різних областях римського провінційного світу. Різним мусів бути і шлях походження гончарського вміння через запозичення технічних навиків, або безпосередньою участю римських провінційних майстрів у виробництві.

Не можна виключати ще й третього шляху – спадковості технічних навиків, передачі виробничих досягнень. Йдеться про те, що нижня камера липицького горна на поселенні в Липівцях була розділена суцільною стінкою-підпорою, яка частково заходила і в продох. Ця сама конструктивна властивість характерна і для черняхівських горнів у Свіржі. Звичайно, що виникнення спеціалізованого гончарного виробничого центру в Свіржі скоріше всього пов'язане з прибуттям сюди провінційно-римських майстрів. Вони могли прибути з цього ж самого виробничого гончарного центру, з якого запозичило гончарські навики липицьке населення.

Двоярусні гончарні горни відомі також з поселень культури карпатських курганів. Гончарна піч у Голині була відкрита в 1924 році під час копання глини для цегельні. Її дослідження провів Б.Януш. Від неї збереглась лише нижня топкова камера, що була розділена на дві частини глинобитною стінкою (як у Свіржі).¹⁵ Подібна конструкція горнів відома з поселення Крингаш у районі Бухареста.¹⁶ Гончарні майстерні з горнами, такої самої конструкції до горнів зі Свіржа, відомі з одночасного виробничого центру в Іголом'ї біля Кракова (РП). У них простежено залишки перекриття з наскрізними отворами (рушту), а також і стінок куполу.¹⁷

Отже, описана вище споруда зі Свіржа з двома пов'язаними з нею гончарними горнами, викопаною в долівці ямою для води, простеженим скупченням підготовленої для виготовлення посуду гончарної маси являла собою стаціонарну гончарну майстерню. Друга така майстерня була в східній частині розкопу. Це була ідентична будова, ті ж самі горни.

Дві гончарні майстерні були розташовані на невеликій площі, насиченій великою кількістю битого посуду, гончарна майстерня теж була заповнена гончарними уламками кераміки. Є всі підстави припускати, що поруч ще знаходились такі ж майстерні, і це напевно вдалося б підтвердити новими розкопками. На наш час ми можемо говорити про поширення

¹⁵ Janusz B. Przedhistoryczna pracownia garncarska w Hołyniu pod Kałuszem. Lwow, 1924, S. 1-15.

¹⁶ Zirra V. Și Tudor M. Grangași santierue archeologie București // Studii și referate privind istoria Rominei. Đ.I. București, 1954. S. 309-313.

¹⁷ Dobrzańska H. Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1990. Cz. I. S. 59-63. Tab. LXI; LXXII.

гончарного виробництва, його високий рівень і спеціалізацію. Майстри-спеціалісти виготовляли високоякісний глиняний посуд, який мав широкий ринок збуту. Гончарне виробництво виділилось в окрему галузь ремесла. Масовість, висока майстерність виготовлення, досконалість, пропорційність форм, високохудожнє оздоблення – це характерні властивості кераміки, якою переважно користувалась людність черняхівської культури (III – поч. V ст.н.е.). Крім горщиків, глечиків, мисок поширення набули величезні посудини-піфоси з характерними горизонтально сформованими, широкими вінцями. Піфоси за всіма даними були запозичені з Подунав'я, а спосіб їхньої орнаменталії – багаторядна хвиля, врізні горизонтальні лінії – став улюбленим орнаментальним мотивом слов'ян уже другої половини I тисячоліття нашої ери.

Залізоробна справа

Кожна нова доба в історії розвитку людського суспільства – це насамперед результат діяльності людини, досягнення її розуму, в створенні і засвоєнні більш досконалих засобів виробництва. Періодом, який характеризується найбільшою перемогою, досягненням у цьому напрямі є ранньозалізна доба. Людина навчилась добувати залізо, виготовляти залізні вироби, зокрема, знаряддя праці, що відповідно привело до прогресу в розвитку всіх видів виробництва. Залізний ніж, сокира, серп, нарешті, залізний наральник – це насамперед прогрес в розвитку землеробства.

Вперше процес добування заліза сиродутим способом з болотних руд був застосований в Месопотамії десь у XVII ст. до н.е. В південній Європі це відбулося трохи пізніше, на початку I тисячоліття до нашої ери, а на території України – у VIII – VII ст. до н.е. Тут треба відзначити, що застосування залізних виробів в ранньозалізну добу було ще обмеженим. На поселеннях та в похованнях переважно трапляються бронзові знаряддя та прикраси (серп, ножі, бритви, браслети, шийні гривни, декоративні бляшки, шпильки з розклепаною і у вушко голівкою, спіральні кільця, підвіски з бронзового дроту), вироби з кременю та каменю (серпи, ножі-скребла, відбійники, зернотерки, бруски).

Потреба в залізних виробах як для господарських потреб, так і для військової справи спонукала розвиток цієї галузі виробництва. Особливо це помітно на рубежі та у перших століттях нашої ери. Спочатку залізо добували на поселеннях у невеликих кількостях. Для цього застосовували примітивні горни одноразового використання. Два таких горни відкрито В.Цигиликом на поселенні в Липівцях. Вони вирізані в чорноземі. Це – невеликі камери округлої в плані форми діаметром 0,35 м з дещо звуженими

доверху стінками висотою приблизно 0,40 м, які завершувались куполом. Стінки були додатково вимазані глиною і сильно випалені; купол, що був зрізаний під час оранки, фрагменти якого траплялися недалеко від горна, був випалений до сірого кольору. На дні обох горнів залягав прошарок деревного вугілля, а зверху велика кількість залізних шлаків, ще в одному кусок криці. Шлаки та залізний наконечник списа лежали біля горнів.

Горни такого типу, які виявлені у Липівцях, відомі в населення праслов'янської зарубинецької культури (Лютіжський металургійний центр)¹⁸, а також ранньоримської доби з району Свентокжижських гір у Польщі.¹⁹ Вони не мали шлаковипуску, а просто після закінчення процесу редукції (відновлення) заліза купол горна розбивався, звідти виймалася криця, а шлаки так і залишалися на його дні. Це були горни одноразового використання. За аналогією для розрахунків, зроблених для горнів зарубинецької культури з Лютіжа, можна вважати, що в горнах з Липівців за один процес можна було отримати до 2 кг заліза з кожного. Отже, для отримання більшої кількості заліза потрібно було весь час будувати нові горни. На наш час в Липівцях їх більше не виявлено. Тому говорити про широкі масштаби залізодобувної справи на поселенні не доводиться. Залізо добувалося безпосередньо для власних потреб. Варто відзначити, що судити про рівень залізодобувної справи в населення Верхнього Наддністров'я перших століть нашої ери по горнах з поселення в Липівцях не можна. В цілому ця галузь господарської діяльності на той час стояла на значно вищому рівні. Підтвердженням цього є результати широких розкопок поселення перших століть нашої ери біля села Ремезівці Золочівського району Львівської області, що знаходиться на лагідному схилі надзаплавної тераси лівого берега Золотої Липи, в урочищі Кути. Поселення досліджували в 1965-1969-му рр. На дослідженій площі в 2500 кв.м. крім 17 житлових споруд, чотирьох вогнищ, 17 господарських ям, завалів глиняної вимазки відкрито два об'єкти, що заслуговують особливої уваги. Це споруди II і XII, які пов'язуються з залізодобувною справою мешканців поселення.

Споруда II мала чотирикутну форму, витягнуту довшою стороною зі сходу на захід. Вона об'єднувала конструктивно житло та майстерню із видобування заліза. Житло, яке займало західну її частину, збереглося у вигляді вирізаної в материк неглибокої камери чотирикутної форми розміром 2,1 x 3,0 м з вертикальними стінками та рівною, утрамбованою долівкою, заглибленою на один метр від сучасної поверхні. До східної

¹⁸ Бидзиля В.И., Пачкова С.П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. № 160. Москва-Ленинград, 1969.

¹⁹ Bielenin K. Starożytne górnictwo i hutnictwo żelaza w Górach Świętokrzyskich. Warszawa-Krakow, 1974.

стілки житла примикала більш заглиблена (на 0,6 м) прибудова-майстерня. Це була камера чотирикутної форми розміром 2,3 x 3,0 м. Стінки донизу звужувалися, долівка не так старанно вирівняна. Під східною та частково північною стінкою простежено вирізане в материк підвищення. Воно могло використовуватись як полиця для підручних засобів праці перед заліоплавильними горнами. В північній стінці споруди було вирізано п'ять заліоплавильних горнів. Чотири з них розташовані разом. Їхні стінки примикали одна до одної. П'ятий горн був побудований в 0,7 м на захід від них.

Усі горни являли собою заглиблення округлої в плані форми з розширеними донизу стінками та рівним дном. Глибина збереженої частини горнів 0,35-0,52 м, діаметр по дну 0,35-0,40 м, діаметр у верхній частині 0,2-0,28 м. Вирізані в материк стінки додатково вимазували глиною. Під дією високої температури їх випалили на товщину 4-6 см до сірого кольору, місцями ошлаковані, дно пропалено по товщині на 2-3 см до червоного кольору. Продухи, по яких нагніталось повітря, а потім випускались шлаки, виходили в середину майстерні і теж були випалені до червоного кольору. Розчистка горнів, зроблений переріз їхніх стінок показали, що у процесі вибирання металу і випуску шлаків вони трохи нищилися і тому перед наступним плавленням їх доводилося відновляти. Отже, горни такого типу були багаторазового використання, а пов'язані зі спеціально збудованим для їхнього обслуговування приміщенням творили єдиний комплекс – заліоплавильну майстерню. Майстерня знаходилась під одним дахом з житлом майстра, який працював у цій заліоплавильній майстерні. Це вже був майстер-спеціаліст, ремісник, для якого добування заліза було основним заняттям.

Описана вище майстерня не була єдиною на поселенні. Дещо східніше знаходилась ще одна майстерня (споруда XII). Вона збереглась у вигляді заглибленої на 1,8 м від сучасної поверхні землянки майже округлої форми розміром 5,0 x 5,3 м. Під стінками, крім їхньої західної частини, простяглося материкове підвищення. На його південно-східній частині знаходився ще півокруглий материковий виступ-площадка. Якраз перед нею в стінці споруди знаходився заліоплавильний горн. Це було вирізане в материк заглиблення округлої в плані форми з майже вертикальними стінками та рівним дном. Його діаметр 0,22 м, глибина 0,9 м від рівня виявлення. Приблизно на половині висоти стінок знаходився продух, що виходив на згадану материкову площадку.

Простежені в перерізі стінок горна сліди додаткового підправлення глиною та наявність спеціального приміщення вказують ще раз на те, що

Йдеться про існування на поселенні спеціальних залізодобувних майстерень. Добування заліза, як і виготовлення виробів з нього, стало основним заняттям майстрів-спеціалістів. Можна говорити про окрему, спеціалізовану галузь ремесла. База для розгортання цієї галузі виробництва була на місці. Йдеться про наявність значних покладів болотних руд, достатньої кількості лісів для виготовлення деревного вугілля. Зростав і попит на залізні вироби, який був тісно пов'язаний з ходом соціально-економічного розвитку. Через троху часу з'являються спеціалізовані металургійні центри.

Хочемо відзначити, що залізоплавильні майстерні з Ремезівцеь, які датують I – початком III ст. н.е., є одночасовими до широковідомих світовій археологічній науці залізоплавильних горнів з району Свентокжижських гір (Польща), які виступають у великій кількості, один біля другого, утворюючи цілі горнові поля. Разом з тим, майстерні з Ремезівцеь - це значний крок вперед, прогрес у цій ділянці виробництва. Бо, якщо в Свентокжижських горах кожен горн використовували лише один раз і для отримання нової порції металу потрібно було будувати новий горн (від чого утворилися цілі поля горнів), то у нас на Верхньому Наддністров'ї маємо стаціонарні залізоплавильні майстерні з налагодженим виробничим процесом, кращими умовами праці. Звичайно, що в таких умовах і продуктивність була більшою, і якість металу вищою. Аналіз шлаку, зроблений в лабораторії Інституту археології АН Росії показав, що процес добування заліза проходив на дуже високому для того часу рівні. Сиродутні горни належали до типу досконалих, високопродуктивних форм. Відсутність у шлаку вкраплень зерен відновленого заліза є переконливим підтвердженням цього.

Тепер звернімося до пізнішого часу. В процесі забирання ґрунту для підсипання ставкових гребель рибгоспу на північній околиці с.Рудники Миколаївського району Львівської області робітники звернули увагу на наявність великої кількості залізних шлаків, кусків сильно випаленої глини, деревного вугілля. Після надходження інформації, весною 1980 року були проведені обстеження цієї місцевості і вже літом цього ж року працювала Ранньослов'янська археологічна експедиція сьогоденного Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України під керівництвом В.Циглика. Пам'ятка знаходиться 1,5 км на північ від с.Рудники за ставками в урочищі Надіське. Це незначне підвищення серед заплавної долини, що час від часу заливається водами Дністра. Воно тягнеться зі сходу на захід на довжину понад 400 м та шириною 35-60 м. Західна його частина була знищена в процесі ґрунтових робіт, залита водою, в якій простежувались у певному порядку округлі плями червоного кольору, як результат сильного випалення, у великій кількості були розкидані шлаки.

Роботами 1980, 1989 та частково 1992 рр. виявлено вісім залізоплавильних майстерень, двадцять залізоплавних горнів. Майстерні трохи були схожі на досліджені у Ремезівцях. Це викопані в землі споруди чотирикутної, або овальної форми приблизно однакових розмірів (3,4-4 x 3,8-4,9 м). В їхніх стінках були побудовані один поряд з іншим – два, або чотири горни (по два на протилежних стінках).

В самій східній частині пам'ятки горни мали форму циліндричних камер діаметром 0,22-0,24 м з рівним дном та висотою стінок до 70 см. Куполи були зрізані в процесі земляних робіт. Стінки горнів додатково підмазувались глиною і були випалені до червоного, а у верхній частині до сірого кольору. До червоного кольору були випалені продухи, що відходили від дна горнів і виходили на долівки споруд. На дні деяких горнів простежено прошарки деревного вугілля, шматки залізних шлаків.

Горни наступних споруд, що займали центральну і західну частину пам'ятки, мали іншу, більш досконалу форму. Насамперед вони були значно ширшими від попередніх. Це камери округлої в плані форми з вертикальними стінками, які вгорі різко переходили в склепіння з вертикальним отвором. Діаметр камер 0,55 м, висота 0,55-0,60 м, діаметр вертикальних отворів 16-18 см. Дно рівне. Продухи від рівня дна горнів виходили на долівку споруди.

Під дією високої температури стінки випалились до червоного кольору, склепіння та отвір – до сірого з слідами сильного ошлакування та нальотом металу. Простежуються сліди додаткового підправлення стінок горнів. На дні однієї з споруд перед горнами лежала підготовлена для використання болотна руда.

У процесі розкопок, а також обстеження зруйнованої згаданими земляними роботами західної частини, пам'ятки вказують на те, що це було не звичайне поселення з окремими залізоплавильними горнами, а великий спеціалізований виробничий центр із добування заліза, що містив залізоплавильні майстерні та розташовані поруч поклади болотної руди.

Відкриті під час дослідження горни ділять на два типи. До першого відносять горни з прямовисними стінками. У другому типі горнів прямовисні стінки різко переходили у склепіння з вертикальним отвором. Ці горни були також більшими за розмірами. В горнах першого типу після закладки палива та болотної руди потрібно було споруджувати купол. Крім того, порівняльний хімічний аналіз шлаків і руди показує, що в горнах першого типу рівень редукції заліза був низький, а вихід готового заліза – незначний.

Горни другого типу були вже кроком вперед у розвитку цієї галузі виробництва. Вони вже мали завершену виробничу конструкцію. До того ж, судячи по рівню випалення склепіння, у цих горнах можна було отримати вищу температуру, що є немаловажливим у процесі добування заліза і від чого залежала його якість.

Як було засвідчено розкопками горни першого типу виступають у східній частині пам'ятки. Дещо західніше, в майстерні VII наявні обидва типи горнів, а далі в західному напрямі відомі лише горни другого типу. Судячи зі спостережень над знищеною західною частиною пам'ятки, де під водою простежували основи дещо більших горнів, що могли відповідати другому типу, або були ще більш досконалішими, можна вважати, що розширення металургійного центру проходило у західному напрямі. За всіма ознаками бачимо, що горни першого типу є хронологічно ранішими і поступово замінювались більш продуктивними горнами другого типу.

Залізоплавильні майстерні з Рудник конструктивно відрізняються від одночасових майстерень з інших територій. Маємо на увазі залізоплавильні споруди з Кузнецовського городища, Старої Рязані, Городська, Райковецького городища та ін. Це були заглиблені споруди, на дні яких на спеціальній підсипці були побудовані з каменів, скріплених глиною, сиродутні горни. Однак говорити про конструкцію цих горнів важко, оскільки від них збереглись лише основи та куски шлаків, криці.

Наші горни збереглись добре. Вони є ближчими до більш ранніх, зокрема тих, що відкриті в Ремезівцях. Це стосується горнів першого типу, які за конструкцією є ніби продовженням ремезівських, хоч їх відділяє майже сім століть.

Горни другого типу є продовженням, вдосконаленням горнів першого типу. Вони мають завершальну технологічну форму. Побудова горнів в материковому березі, що якраз різнить їх від інших територій, теж не є новим для Наддністров'я. Швидше це є розвиток будівельних і конструктивних методів, традицій, що існували під час спорудження залізоплавильних майстерень перших століть нашої ери в Ремезівцях. За технологією добування заліза всі наші горни відносять до типу сиродутних.

Треба відзначити, що перевагою горнів як з Ремезівць, так і з Рудник була їхня побудова в материковому березі; вони швидше нагрівались, не віддавали швидко тепла, внаслідок чого можна було досягти вищої температури, що є немаловажливим у металургійному процесі. Горни також не руйнувались при відкриванні "грудної" стінки, тобто від середини майстерні, під час вибирання заліза. Тому і завершена конструкція горнів другого типу, і побудова горнів у стінці майстерні дозволяє говорити про особливий, Прикарпатський тип горнів.

Виявлений у процесі досліджень Рудниківського металургійного центру керамічний матеріал є різночасовим – від кінця IX і до початку XI століть нашої ери. А оскільки це єдиний датуючий матеріал, то й ціла пам'ятка датується кінцем IX – початком XI століть.

Результати дослідження залізоплавильних горнів перших століть та кінця I-го тисячоліття нашої ери на Верхньому Наддністрів'ї, порівняльний аналіз їхньої будови, самого процесу добування заліза показують, що протягом усього тисячоліття принципової зміни їхньої конструкції, як і самого виробничого процесу не простежували. Їх відносили до типу сиродутних багаторазового використання. Найраніші горни X століття мали ту саму будову, що й горни перших століть нашої ери. Однак поступово змінюється їхня конструкція, вони стають повністю заглибленими в землю. Це дозволяло отримати вищу температуру, що є немаловажливим фактором у процесі добування заліза, а також полегшувало як технологічне заповнення горнів, так і сам процес вибирання заліза. Вище було зазначено, що в східній частині залізодобувного центру в Рудниках існували горни ранішого типу, і виявлено одну майстерню, в якій були горни ранішого та нового типу. Наступні майстерні, що займали західну частину урочища, були тільки нового типу. Необхідно відзначити, що горни, як старшого, так і новішого типу мали спільну конструктивну властивість: вони були заглиблені в землю, призначались для багаторазового використання. На нашу думку, є підстави говорити про особливий, прикарпатський тип залізоплавильних горнів, що бере початок ще з перших століть нашої ери, про високий рівень залізодобувного процесу, масштабність виробництва.

Volodymyr CYGYLYK
Volodymyr KASIUCHNYCH

**POTTER TRADE AND METALLURGY IN PRE-CARPATHIAN
REGION IN THE BEGINNING AND IN THE END OF FIRST
MILLENNIA AD**

The results of the archeological researches of the settlements, dwellings, graves which were done during the XX century in the field of the origination and development of the potter trade and metallurgy in Prycarpathion region at the beginning and at the end of the pottery furnace, the appering of the big pottery workshops and its development to the pottery manufacture.

The process of the origination and development of tye metallurgical trade without using the primitive melting furnace for the mine of the iron from the swampy ore

to the improvement of the technology which led to the repeated utilization of the pottery furnace which increased the productivity of labour and the quality of metal, has been retraced.

The metallurgical centre with a big amount of the furnaces, which certifies the formation of the iron foundries, was found near the village Rudnyku Lviv region.

Key words: pottery, metallurgy, pre-Carpathian region, manufacture.

Стаття надійшла до редколегії 20.05.2004

Прийнята до друку 03.09.2004